

היכן שכנה א-סאפרייה?

שמעון אביבי

כפר סבא

(shimon.avivi@gmail.com)

הספר 'עמדת אל-עארפיין' (عمدة العارفين, סימוכין לבעלי הידיעה), שנכתב בשנת 1659, כ-600 שנה לאחר ייסוד הדת הדרוזית, בידי ההיסטוריון הדרוזי שיח' מחמד עבד אל-מאלכ אל-אשרפאני הוא המקור היחיד שמזכיר את קיומו של יישוב דרוזי בשם א-סאפרייה, ששכן בבקעת יבנאל. מאז ועד היום לא נמצא מקור אחר שנקב ביישוב בשם זה בבקעת יבנאל וסביבתה. גם במפות שונות לא אותר יישוב בשם זה. מבין החוקרים השונים יש רק הצעה אחת לאיתור מיקומו של א-סאפרייה. הצעה זו הועלתה בידי סאלח עקל ח'טיב מכפר מע'ארה.

מטרת המאמר היא להציג השערה שא-סאפרייה שכנה בתל אדמי המתנשא מעל בקעת יבנאל בגליל התחתון. איתור המיקום מתבסס על מידע מספרו של אל-אשרפאני, סקירת מסמכים מהתקופה הצלבנית, פרטים ממפקדי המיסוי והאוכלוסין של העות'מאנים מהמאה ה-16, נתונים כרטוגרפיים, ממצאים ארכאולוגיים וגאוגרפיים, מורפולוגיה של שמות מקומות בשפה הערבית, ומחקרים קודמים.

מילות מפתח: א-סאפרייה, דאמא, תל אדמי, ח'רבת דאמיה, גאוגרפיה היסטורית.

Where was A-Safiriya located?

Shimon Avivi, Kfar Saba

'Umdat Al-Arifin (عمدة العارفين, ref. to the knowledgeable), a book written by the Druze historian Sheikh Muhammad Abd Al-Malik Al-Ashrafani in 1659, approx. 600 years after the Druze religion establishment, is the only source mentioning the existence of a Druze settlement by the name of A-Safiriya, located in the Yavne'el valley. Hence on, no mention of such a settlement in, or around, Yavne'el valley, have been found elsewhere. Such a settlement name has not been found, even in various maps. Most researchers haven't dealt with A-Safiriya's exact location. There has been only one suggestion as to the whereabouts of A-Safiriya, raised by Salah Akel Khatib from Mughar village.

The essay's aim is to present a hypothesis that A-Safiriya was situated in Tel Adami, located above Yavne'el valley, in the lower Galilee. Finding this location was based on information from Al-Ashrafani's book, Crusaders' time documentations, details from 16th century Ottomans' tax and population census, cartography data, archeological and geographical findings, Arabic place names' morphology, and previous researches.

Key Words: A-Safiriya, Dama, Tel Adami, Khirbat Damiya, historical geography.

1 ספרו של אל-אשרפאני (1659) כולל שלושה חלקים. בשני החלקים הראשונים מספר המחבר על נביאים, פילוסופים קדומים, קדושים ואנשי מופת, מלווי הנביא ואימאמים. החלק השלישי סוקר את ההיסטוריה של האמונה הדרוזית בתקופת הפצת הדת (1017-1043). נראה שאשרפאני הוא ההיסטוריון הראשון שכתב על התפתחות הדת והעדה הדרוזית ממקורות דרוזיים כתובים ועל פי מסורת שבעל פה. היתה לו גישה למספר רב של מקורות, ביניהם כאלה שאבדו, כמו הכרך הראשון של 'ההיסטוריה' של אבן סבאט ו'לכסיקון ערבי' של אל-אמיר א-סייד עבדאללה א-תנח'י (1417-1479), אשר כתב ספרי פרשנות חשובים לכתבי הדת הדרוזית, המנחים את אנשי הדת עד היום.

היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל בתקופת ייסוד הדת הדרוזית

המידע על היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל בתקופת ייסוד הדת הדרוזית (1017–1043) מבוסס על הספר 'עמדת אל-עארפין'. אין זה ספר גאוגרפיה אלא חיבור הסוקה בין השאקה את אנשי הדת הדרוזים החשובים בתקופת הפצת הדת ומציין את שמות הכפרים אותם הנהיגו. בהיעדר מקורות נוספים יש קושי בהערכת איכות הנתונים המופיעים בספר זה. יחד עם זאת, מכיוון שאנשי הדת הדרוזים מחשיבים את הספר כבר סמכא מדרגה ראשונה בכל הקשור להתפתחות הדת והעדה הדרוזית, ומכיוון שרוב כפרי הדרוזים בארץ-ישראל המוזכרים בספר מאותרים על ידינו, לא נותר אלא לקבל פשוטו כמשמעו את הכתוב בעניין יישובי הדרוזים.

אשרפאני מספר על שלושה מרכזים להפצת הדת הדרוזית במאה ה-11 לסה"נ: חלב בסוריה, א-שוף בלבנון וצפת בארץ-ישראל. לדבריו, באותה עת היו במרכז של צפת עשרה יישובים אותם הנהיגו אנשי דת דרוזים: ירכא [קיים גם בימינו], כויכאת [כפר ערבי ששכן עד מלחמת העצמאות סמוך לקיבוץ בית-העמק שעלה למקומו ב-1949], ג'ת [הגלילית, קיים גם בימינו], מימאס [כיום תל עמק, ליד אבו סנאן], אַקְלִיל [כיום היישוב היהודי כליל], אל-חַנְבְּלִיה [כיום חורבת ענבל, מצפון לכליל], עין עאת' [שכן מדרום לאזור התעשייה של כרמיאל], אל-ג'רמק [כיום חורבת בק, בהר מירון], דאמא [כיום חורבת דמין, בבקעת יבנאל], א-סאפריה [באזור בקעת יבנאל, מיקומו לא מאותר].²

א-סאפריה לפי אשרפאני

המקור היחיד שמדווח על א-סאפריה הוא אל-אשרפאני, שכותב: "ואל-חמא הוא אזור בשולי מישור חוף עכו, בצד ההר מזרחית לכפר כנא, ומכפרי: דאמא וא-סאפריה" (والحما بلاد باطراف ساحل عكا من جهة الجبل بمشاريق كفر كنا ومن قراه داما والسافرية) (אל-אשרפאני 1659: 144). אפשר ובחינת משפט זה תובילנו לאתר בו שכנה א-סאפריה.

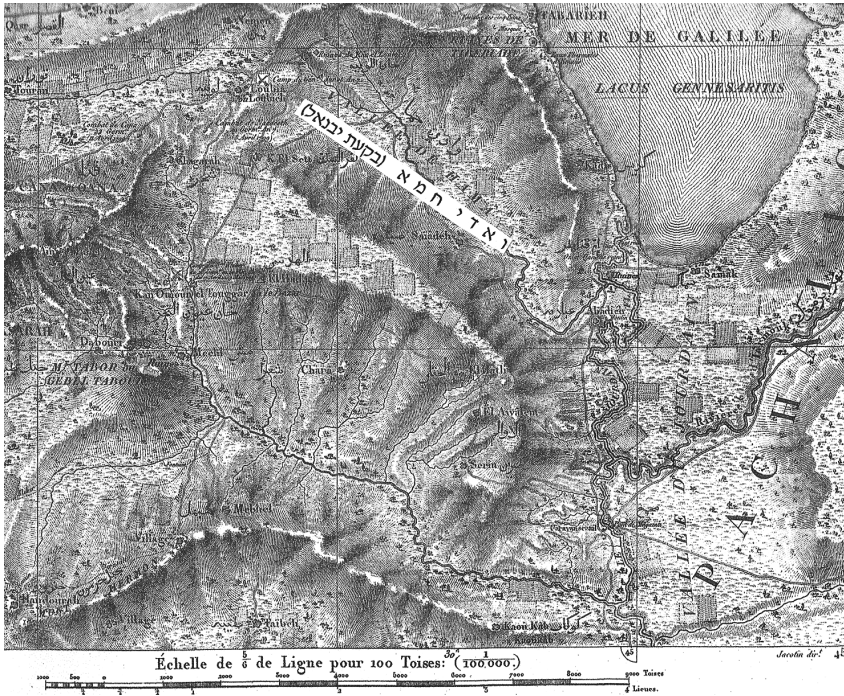
"ואל-חמא הוא אזור בשולי מישור חוף עכו". היכן נמצא אזור אל-חמא? במפת ז'אקוטן³ 1:100,000, גיליון מס' 46 'עכו, נצרת, הירדן', משנת 1799 מופיעה בקעת יבנאל בשם 'ואדי חמא' (وادي حما, Vallee de Hima) (איור 1); במפת ים כינרת וסביבתו של אדוארד רובינסון משנת 1856 מופיעה בקעת יבנאל בשם אַרְד אל-חמא (אדמת אל-חמא) (איור 2); במפת ה-PEF⁴ מופיעה בקעה זו בשם סהל אל-אחמא (מישור אל-אחמא)⁵ (איור 3); גם במפת 'פלסטין' 1:100,000 של המנדט הבריטי משנת 1939, גיליון מס' 4 'בית שאן' מופיעה בקעת יבנאל בשם 'אַרְד אל-חמא' (איור 4), וכך גם

2 לפירוט על יישובים אלה כמתואר בידי אשרפאני ראו אביבי 2007.

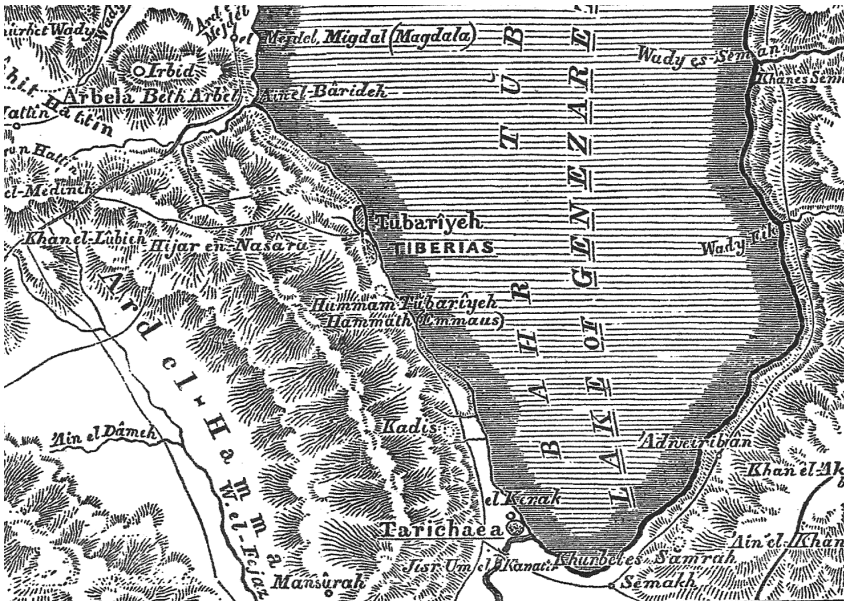
3 קולונל ז'אקוטן, קצין 'חיל המהנדסים הגאוגרפיים' הצרפתי, שליווה את נפוליאון בונפרטה במסעותיו במזרח התיכון, היה ממונה על ביצוע המיפוי הכללי של מצרים ושכנותיה והשגיח אישית על מדידתה של ארץ-ישראל בשנת 1799.

4 הקרן לחקירת ארץ ישראל (ראשי תיבות של שם החברה הבריטית Palestine Exploration Fund). הקרן עסקה בחקירת ארץ ישראל משנת 1863. בשנת 1871 יצאה משלחת מטעמה ומטעם משרד המלחמה הבריטי כדי להכין סקר יסודי ומפה מפורטת של ארץ ישראל המערבית. בשנת 1878 הושלמה העבודה ופורסמה מפה מפורטת של הארץ בקנה"מ 1:63,360 ב-26 גיליונות גדולים. אל המפה נתלווה סקר מפורט של הארץ, שפורסם בשלושה כרכים עבי כרס.

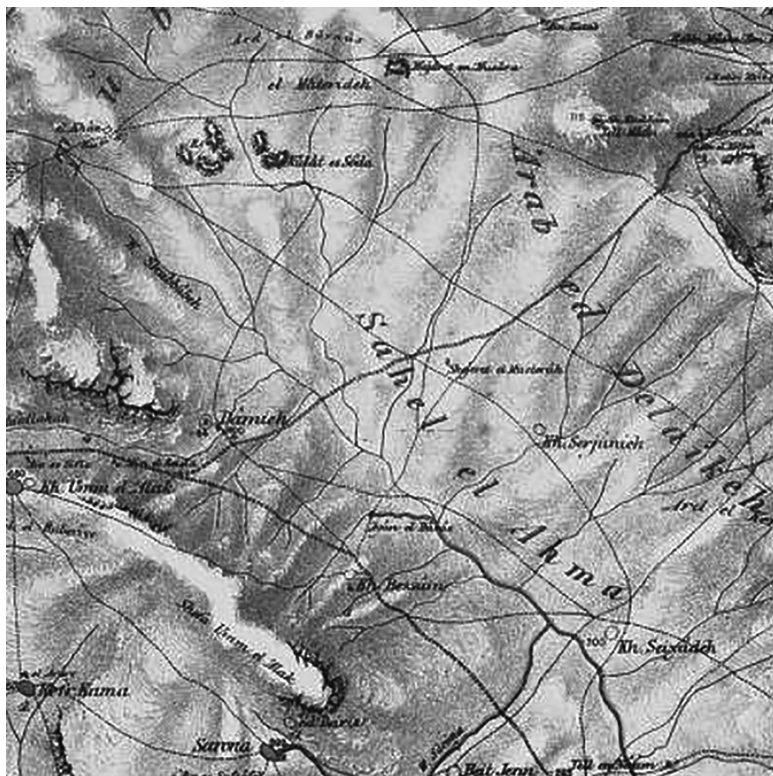
5 אל-אחמא זהו להג בדוי לשם אל-חמא.

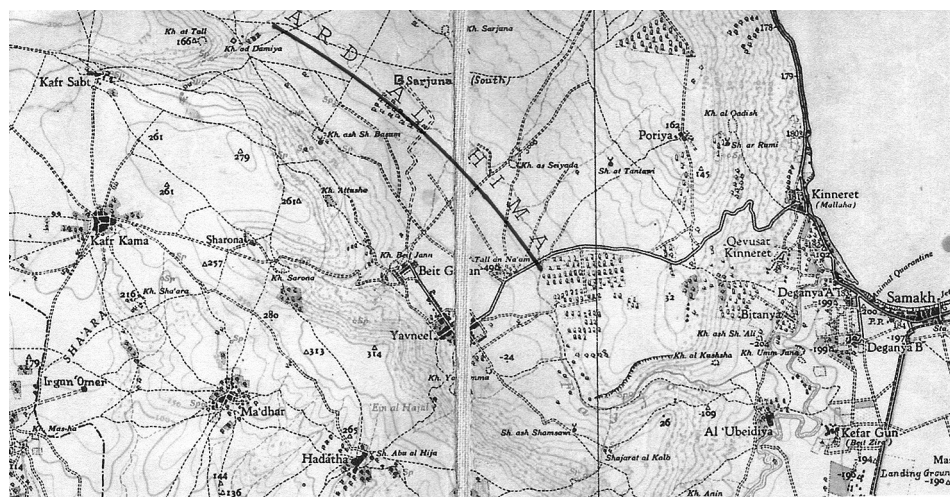
איור 1: ואדי חמא במפת ז'קוטן 1:100,000 (גיליון מס' 46 'עכו, נצרת, הירדן', 1799)

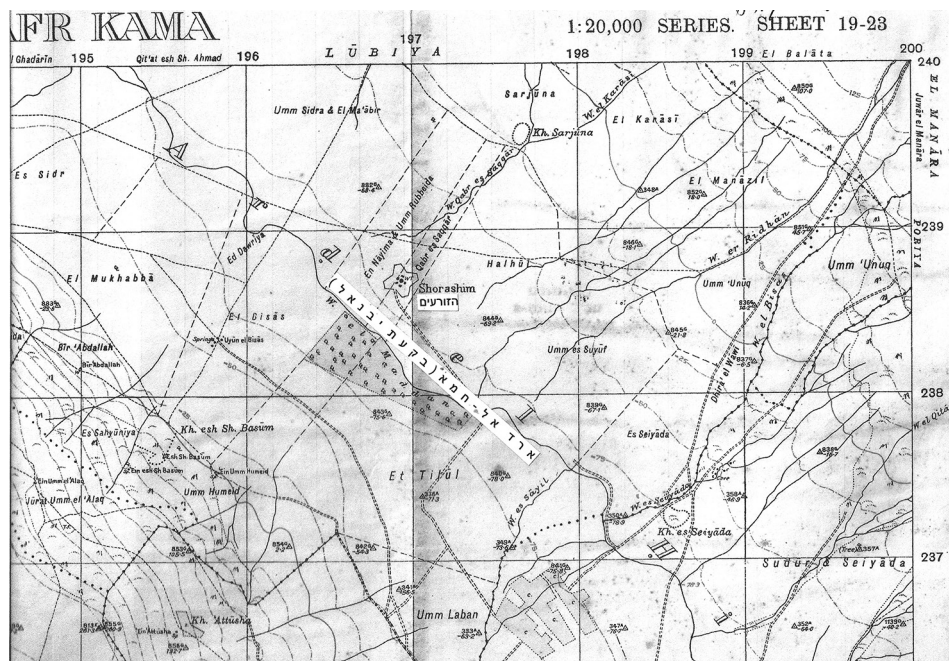
איור 2: ארד אל-חמא (מצד שמאל למטה) בקטע ממפת אדוארד רובינסון משנת 1856 (מקור: בן-אריה 1970: 76)

איור 3: סהל אל-אחמא במפת PEF (גיליון VI, 1880)

איור 4: ארד אל-חמא במפת 'פלסטין' 1:100,000 (גיליון מס' 5 'נצרת', 1942)

איור 5: ארד אל-חמא במפת 'פלסטין' 1:20,000 (גיליון 19-23 'כפר כמא', 1941)

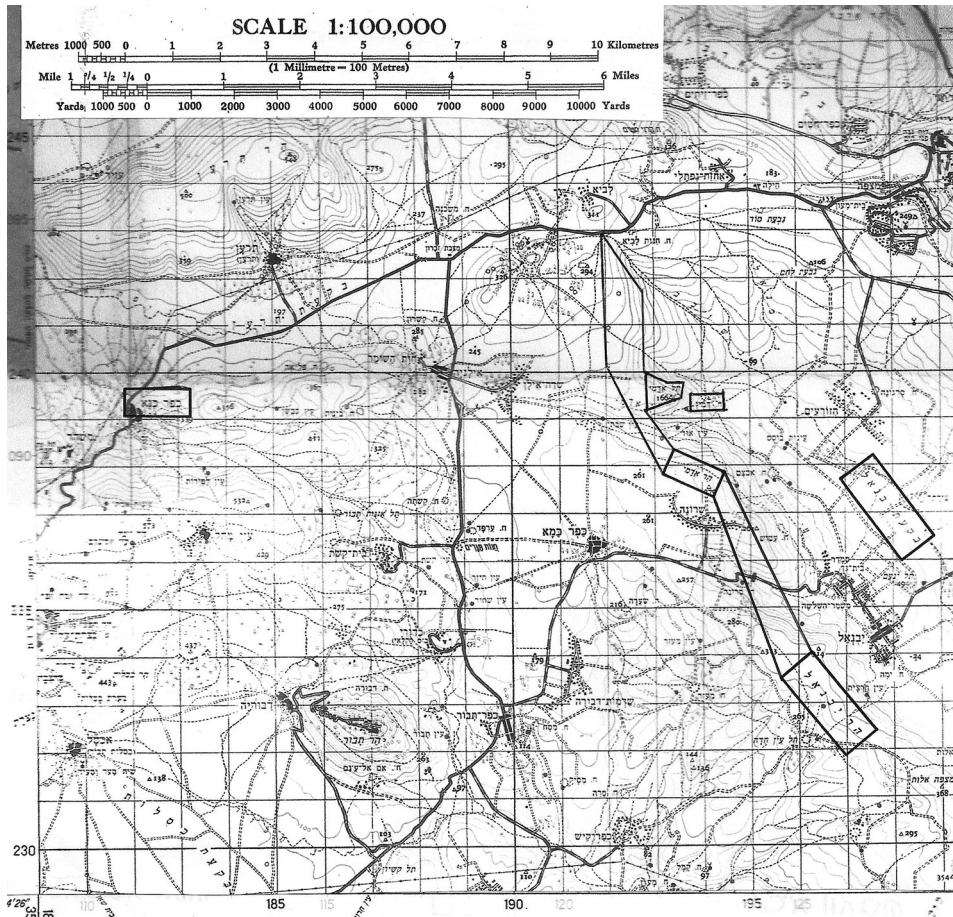
במפת 'כפר כמא' 1:20,000, גיליון 19-23 משנת 1941 מופיעה בקעת יבנאל בשם זה (איור 5). אזור אל-חמא הוא, אם כן, בקעת יבנאל.

"בשולי מישור חוף עכו": מבחינה גאוגרפית מישור חוף עכו הוא מישור חוף הגליל שגבולותיו הם: בצפון – רכס הסולם, בדרום – הר הכרמל, במזרח – הרי הגליל העליון, הרי הגליל התחתון וגבעות אלונים-שפרעם, במערב – הים התיכון. לפי הגדרה זו בקעת יבנאל אינה נמצאת בשולי מישור חוף עכו.

הדרוזים מכנים בשם 'א-סאחל' (מישור החוף) את המורדות המערביים הנמוכים של הגליל העליון ואת חופו בו שכנו שישה יישובים דרוזיים בתקופת הפצת הדת (פלאח 2000: 60), אך גם לפי הגדרה זו בקעת יבנאל אינה נמצאת בשולי מישור חוף עכו.

נראה שאשרפאני לא ביקר בוואדי אל-חמא וייתכן שזו הסיבה לתיאור הגאוגרפי השגוי שמסר. גם בספרו של פאיז עזאם על אשרפאני אין הסבר לתיאור שגוי זה (עזאם 2011: 383).

"בצד ההר מזרחית לכפר כמא": בקעת יבנאל נמצאת במרחק של 13 ק"מ מזרחית לכפר כמא, בצד מתלולי הר יבנאל והר אדמי (איור 6). תיאור גאוגרפי זה הינו תיאור מדויק וגם לפיו מזוהה אל-חמא עם בקעת יבנאל. אזור הגליל התחתון המזרחי מאופיין בגושים נטויים (tilted blocks). זוהי מערכת שברים היוצרת גושים שבורים בצורת מדרגות; צד אחד של המדרגה הוא בעל מדרון מתון והצד האחר בעל מדרון תלול (פלכסר תשנ"ב: 231). כך, הנמצא בנחל יבנאל רואה בצד מזרח

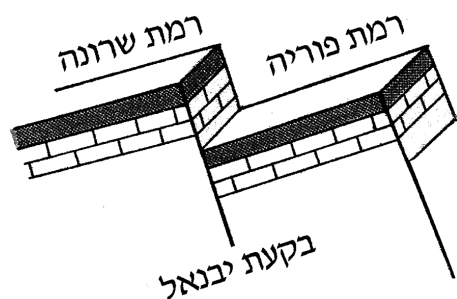
איור 6: בקעת יבנאל בצל מתלולי הר יבנאל, הר אדמי ותל אדמי ובמרחק 13 ק"מ מזרחית לכפר כנא

את המדרון המתון של רמת פוריה ובצד מערב את המדרון התלול של רמת שרונה (זהו "צד ההר" בתיאור של אשפאני) (איור 7). איור 8 מדגים בצורה מוחשית את בקעת אל-חמא הנמצאת בצד ההר מזרחית לכפר כנא.

מדוע מזכיר אשפאני דווקא את כפר כנא כנקודת יחוס גאוגרפית לתיאורו? ייתכן והתשובה לכך נעוצה בעובדה שבתקופתו (1596) היה בכפר כנא השוק המרכזי של נפת (ולאית) טבריה (עזאם 2011: 383) ולפיכך היה יישוב זה הידוע והמוכר ביותר מבין היישובים שבקרבת בקעת יבנאל.⁶

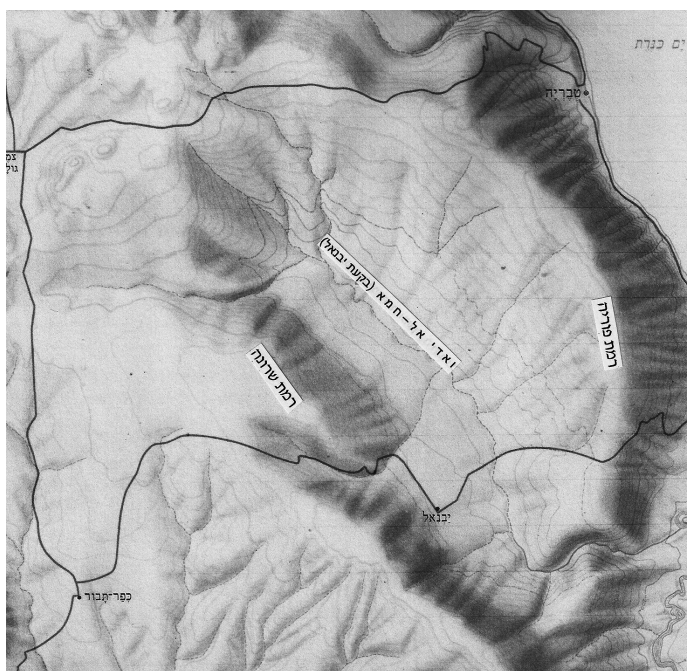
"ומכפריו: דאמא וא-סאפריה!": כפי שראינו עד כה שני הכפרים, דאמא וא-סאפריה, שכנו בבקעת יבנאל. במסמכים מהתקופה הצלבנית מופיע היישוב דאמא באיות Damia או באיות Demie.

6 74 שנים קודם לכן, בשנת 1522, עבר בכפר כנא ר' משה באסולה ותיאר את נהירת הרבים לכפר זה ביום השוק השבועי: "והגעתי לכפר כיני [כפר כנא] לעת ערב לשלום בחברת יהודים רבים הבאים מצפת לשם ליום השוק, שהוא ברביעי, והוא מקום טוב, נמצא בו מכל דבר ובזול" (יערי 1996: 143).

איור 7: סכמה של הגושים הנטויים משני צדי נחל יבנאל: מתלול רמת שרונה במערב ורמת פוריה המתונה במזרח (מקור: פלכסר תשנ"ב: 232)

במסמכים אלה לא מופיע היישוב א-סאפריה, אף כי מוזכרים יישובים נוספים בסביבה הקרובה כגון כפר סבת, סארונה, לוביה, כפר כמא, מסחה, ועוד (Rohricht 1893: 6, 326). ברישומי הטאפו תחריר⁷ משנת 1596/7 היישוב דאמא מופיע באיות דאמיה (Hutteroth and Abdulfattah 1977: 189), אך גם בהם לא מופיע רישום על א-סאפריה. במפת ז'אקוטן אין סימון ליישובים דאמא (או דאמיה) וא-סאפריה. במפת PEF הנ"ל מופיע היישוב Damieh, במוצא ואדי אל-מעלקה (בימינו נקרא נחל אדמי) אל בקעת יבנאל (איור 9), אך גם במפה

איור 8: מפה גאומורפולוגית של ואדי אל-חמא (בקעת יבנאל) בצל מתלול רמת שרונה הסוגר על הבקעה ממערב (מקור: אטלס ישראל, תשט"ז: גיאומורפולוגיה II/3 - חבלים גאוגרפיים אופייניים (א) מפה ה)

⁷ טאפו תחריר דפתי הם ספרי המפקדים העות'מאניים משנת 1596/7. מפקדים אלה נערכו לשם רישום הערכת הכנסה בכל כפר וקביעת המסים הנדרשים. הגאוגרפים וולף-דיטר הוטרות וכמאל עבד אל-פתאח חקרו את תפרוסי היישובים, התוצר החקלאי והמיסוי במחוזות ארץ-ישראל, עבר הירדן והחוראן במאה ה-16, בהסתמך על ספרי הטאפו תחריר משנת 1005 להג'רה, היא שנת 1596/7 למניין אומות העולם.

איור 9: היישוב Damieh (מפת PEF, גיליון 1880, VI)

זו לא מופיע היישוב א-סאפריה. די-ווי⁸ מציין שתושבים רבים של כפר סבת, שהוא הקרוב ביותר לח'רבת דאמיה, וכן רועים באזור זה, קראו למקום ח'רבת דאמא ולא ח'רבת דאמיה (די-ווי 1965: 23). במפת 'פלסטין' הנ"ל מופיעה בבקעת יבנאל ח'רבת א-דאמיה' ב-נ"צ 193239, כפי שמסומן במפת PEF. המקום נקרא כיום 'חורבת דמין'. חורבה זו נמצאת בחלק המערבי של בקעת יבנאל, בשולי המתלול המזרחי של תל אדמי המתנשא מעליה (איורים 6, 10, 13).

השערה: א-סאפריה שכנה בתל אדמי

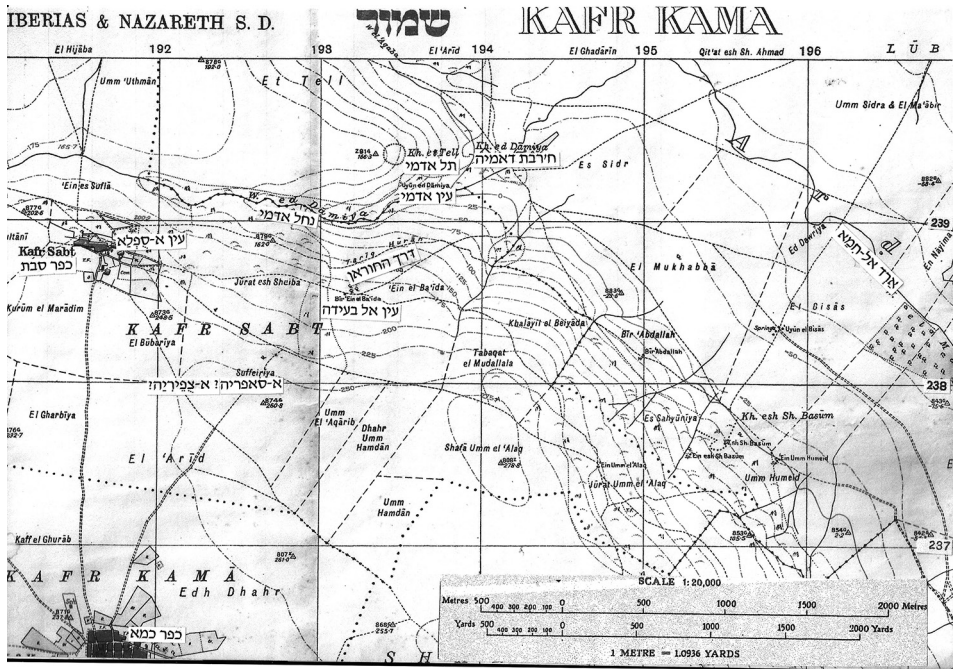
סאלח עקל ח'טיב מציע לזהות את א-סאפריה בתל אדמי. פירוש המילה הערבית 'סאפריה' (سافرة) הוא גלוית פנים, נראית בעליל, ברורה. ואכן תל אדמי הוא גלוי פנים, ניבט על סביבתו ונראה בעליל מכל המרחבים הסובבים אותו. זאת ועוד: אשרפאני מתייחס אל שני השיח'ים שהנהיגו את דאמא וא-סאפריה כאל צמד, ומכנה אותם משאיח' אל-חמא (مشايخ الحما), כלומר השיח'ים המנהיגים

8 רולאן גרן די-ווי (1903-1971) Roland Guerin de Vaux היה כומר דומיניקני צרפתי, מנהל בית הספר הצרפתי למקרא ולארכאולוגיה Ecole Biblique בירושלים המזרחית, עמד בראש הצוות הראשון שחקר את מגילות ים המלח.

את אל-חמא.⁹ ההתייחסות אל שני מנהיגי הכפרים כאל צמד והעובדה ששמות הכפרים מוזכרים אף הם כזוג באותו תא שטח מלמדות על כך ששני היישובים צריכים להיות בקרבת מקום זה לזה. כפר דאמא מאותר בח'רבת דאמיה (חורבת דמין). תל אדמי נמצא בקרבת ח'רבת דאמיה ומתנשא מעליה. בהיות שני האתרים סמוכים זה לזה, ועל סמך פירוש המילה 'סאפריה', מציע ח'טיב לזהות את א-סאפריה בתל אדמי (ריאיון 2015). בהמשך המאמר תיבחן הצעה זו.

א-סאפריה מצוינת במפה

השם א-סאפריה באיות Suffeiriya מופיע במפת Palestine, קנ"מ 1:20,000, גיליון 19-23 Kafa Kama, 1941, שנת 1941, בנ"צ 19262381 על רמת שרונה (איור 10). כלומר, מלבד אזכור השם א-סאפריה אצל אשרפאני ככפר בבקעת יבנאל, מופיע שם דומה מאד במפת המנדט הבריטי משנת 1941.¹⁰ השם Suffeiriya המופיע במפה זו הוא שם של חלקת קרקע באדמות כפר סבת (Kafr Sabt),

איור 10: מפת האתרים העיקריים הנזכרים במאמר. המקור: מפת Palestine, קנ"מ 1:20,000 (גיליון 19-23 Kafa Kama, 1941, שנת 1941)

9 שני השיחים של אל-חמא הם: אבי אל-דרע ג'ושן ואבי אל-לקא ת'אבת. פירוש המילה דרע הוא השריון שלובש הפרש על חזהו, וג'ושן הוא שם נרדף לדרע. כך גם השם אל-לקא (פוגש בלוחמים ועומד איתן מולם) מתאים לשם ת'אבת. כלומר על פי פירוש שמם נועדו השניים להנהיג את אנשיהם ולהגן עליהם. כך, שמותיהם וייעודם תואמים למצווה הדתית החשובה חֶסֶט' אל-אֶחָיוֹן (שמירה על האחים לאמונה) (אשרפאני 1659: 144, 145: עזאם 2011: 383). צורת הוגיו של שיח' היא שיח'אן או שיח'ין. הצורה 'משאיח' היא צורת רבים של מְשִׁיחָה, דהיינו משרת שיח' (ולא רק תואר כבוד).

10 השם מופיע רק במפה בקנ"מ 1:20,000 ולא במפות בקנ"מ קטן יותר; השם אינו מופיע בכרך האינדקס של ה-PEF – כרך 7; אין חומר מילולי נלווה למפות בקנ"מ 1:20,000 של המנדט הבריטי.

איור 12: מעיין עין אל-בעידה (עין אוד). ברקע, משמאל לעץ, מתנשא תל אדמי. מבט לצפון (צילום יוסי בוכמן, מרס 2014)

איור 11: בחזית התמונה אזור Suffeiriya על רמת שרונה. מבט לצפון (צילום: יוסי בוכמן, מרס 2014)

בדומה לשמות חלקות קרקע אחרות שנמצאות סביבה. לפני השם אין קידומת "ח'רבה" המצביעה על שם יישוב שהיה במקום וחרב; או הקידומות "עזבה" או "מזרעה" המצביעות על יישוב עונתי קטן ששימש את הפלחים בזמן החריש והקציר; או הקידומת "ערב" המצביעה על היות היישוב בדווי. שם החלקה הזו הינו שם מסורתי המשמר, ככל הנראה, את שם הכפר א-סאפרייה, שהיה, אולי, בעלי החלקה בעבר ושכן במקום סמוך כלשהו. בסיוור בחלקה זו לא נתגלו שרידים של יישוב והמדובר בחלקה חקלאית בלבד (איור 11). המקום הקרוב ביותר לחלקה זו בו נראו מעט שרידים ארכאולוגיים על פני השטח הוא המעיין עין אוד, שנקרא בעבר עין אל-בעידה (המעיין הרחוק),¹¹ הנמצא במרחק 800 מ' מן החלקה, ונמוך ממנה בכ-70 מ' (איור 12).

אך שמא השם Suffeiriya אינו משמר כלל את שם הכפר א-סאפרייה, אלא הוא שמה של חלקת קרקע שנקרא על שם הצמחייה האופיינית לה. בשלושה שמות של צמחים המצויים גם באזור הגליל התחתון המזרחי מופיע השורש הערבי צפר (צהוב): חרצית עטורה נקראת בערבית צפיר (صفير). היא נפוצה כמעט בכל אזורי הארץ, ומאכלסת שדות בור ומעזבות בכל סוגי הקרקע, בייחוד קרקעות עשירות בחנקן, ולפיכך היא עולה בצפיפות רבה על חורבות ועל תלים עתיקים; סביון נקרא צפירה (صفيرة). הוא שכיח מאד בארץ בכל חלקי החבל הים תיכוני ומאכלס את כל בתי הגידול הפתוחים, כגון צידי דרכים, שדות ושדות בה. המין סביון פשוט הינו מין נדיר למדי הגדל בשדות מעובדים ובמעזבות; שמו בערבית של הצמח חוח ספרדי הוא א-שוכה א-צפרא (الشوكة الصفراء) (הקוף הצהוב). צמח זה גדל בבתות ובשטחים אבניים, גירניים ובזלתיים, בכל החבל הים תיכוני (אלון 1983: 150-151, 154-156, 179).

התעתיק האנגלי של השמות הערביים אינו מבחין, בדרך כלל, בין האות ס (س) לבין האות צ (ص) ואת שתיהן הוא מאיית באות S. כך השם ציפורי (בערבית صفورية) מאוית באנגלית Saffuriya והשם צפת (בערבית صفد) מאוית באנגלית Safad (Jardine and McArthur Davies 1948: 79).

¹¹ ליד כפר סבת היו שני מעיינות: אל-עין א-ספלא (המעיין התחתון), שהיה קרוב לכפר מכיוון צפון-מזרח, ואל-עין אל-בעידה (המעיין הרחוק) שהיה במרחק כ-1,500 מ' מן הכפר מכיוון מזרח-דרום-מזרח. המעיין התחתון היה מתייבש בקיץ ואילו המעיין הרחוק היה שופע כל השנה (אע"באריה 2011: 12, 43).

הסיומת ya- (ya) הינה צורה שכיחה בשמות ערביים¹² (אליצור תשע"ב: 100). לפיכך ייתכן שהשם Suffeiriyā הוא שמה של חלקת קרקע הנקראת על שם חרציות, סביונים או חוחים שגדלים בה, ואין הוא משמר את שם הכפר א-סאפריה.

אדמים – הרי הם ח'רבת דאמיה ותל אדמי

שני האתרים הסמוכים, ח'רבת דאמיה ותל אדמי, נזכרו כצמד כבר במקורות מצריים מימי הממלכה החדשה. בתיאור של פפירוס אנאסטאזי א,¹³ שבו נמנות בדרך כלל דרכי הארץ הראשיות, מתוארת הדרך שחצתה את הגליל התחתון מעמק הירדן לעכו.¹⁴ לאחר שהגיע הסופר מחצור לינועם,¹⁵ לאורך בקע הירדן, הוא שואל: "בנוסענו לאדמים, אנה פנינו מועדות?" (אהרוני 1962: 50). אדמים מזוהה עם אדמי הנקב הנזכרת ביהושע (יט, לג) שבבקעת יבנאל (ח'רבת דאמיה או תל אדמי), אך ציון השם 'אדמים' ברבים, ייתכן ומעיד על כך שהיו אלה שני מקומות סמוכים הקרואים בשם זהה.

בכתובת כנענית קדומה מן המאה ה-14 לפסה"נ, שנתגלתה בתל אוגרית (ראס שמרה) שבסוריה,¹⁶ מסופרת אגדה על כרת מלך הציידונים שיצא עם צבאו לעבר העיר אדם כדי לדרוש לו לאישה את בת מלך אדם. נאמר לכרת שילך עם צבאו שישה ימים, וביום השביעי, עם עלות השמש, יגיע "לאדם רבת ולאדם תררת" (תרגום: לאדם הגדולה ולאדם הקטנה) ויתקוף אותן ואת הערים שבסביבתן¹⁷ (אמיר 1987: 81). אמיר מסביר שמקור השם הכפול הוא במסורת לפיה כל עיר קדומה היתה בנויה בשני מעגלים: מעגל פנימי קטן יותר בהיקפו ומעגל חיצוני שהקיף את הפנימי והיה רחב יותר (אמיר 1987: 120). אך ניתן גם להסביר שמקור השם הכפול מצביע על עיר המחולקת לעיר עליונה ולעיר תחתונה. העיר העליונה נמצאת בדרך כלל על גבעה נישאה ומבוצרת שעליה

12 לדוגמה: קבאטיה, בזאריה, דבוריה, צפורה (אליצור תשע"ב: 380), דאמיה, דרוסיה, ח'מיה, ט'אריה, יהודיה, יעריה, ימניה. סוידיה, ועוד.

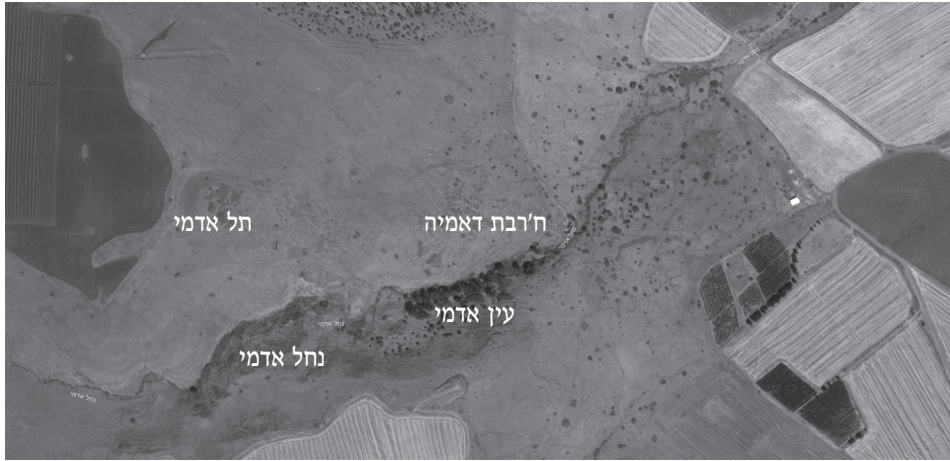
13 מתוארך למאות ה-14-13 לפסה"נ, תקופת רעמסס השני ויורשיו.

14 דרך זו נודעה בשמה הערבי דרב אל-חוארנה (דרך אנשי החוראן) או בשם טריק חוראן (דרך החוראן) (איור 8). דרך זו שמשה בתקופת המקרא לעתים אף תחליף לסעיפי דרך הים, שעברו בעמק זירעאל (אהרוני 1962: 50).

15 ינועם מזוהה בידי יוחנן אהרוני ובנימין מזר עם תל עבידיה שבעמק הירדן.

16 נמצאו שם, בין היתר, לחות חמר ועליהם כתב יתדות. לפי פשטות סימני היתדות ולפי מיעוט מספרם (כשלושים) הסתבר כי המדובר בכתב אלף-ביתי. לפי המילים הקצרות, מאות אחת ועד לחמש אותיות, ורק לעיתים רחוקות למעלה מזה, התברר כי זוהי לשון שמית הכתובה בכתב עיצורי טהוה. לכל עיצור נקבע סימן, ורק לעיצור א נקבעו גם סימנים שלש תנועותיו: א, א, א (רין 1968: 5, 6).

17 בהמשך הכתובת נאמר: "ערמ. שרנ. פדרמ. סעת. בשדמ. חטבה. בגרנת. חפשת. סעת. בנכ. שאבת. בבקר ממלאת". דיו-שיער שהמלים ערמ. שרנ. מכוונות לערים של שרונה (בערבית סארונה) שהיתה יישוב ברמת שרונה של ימינו (נ"צ 194237), והמלים בנכ. שאבת. מכוונות למעיין של שבת, הוא היישוב היהודי כפר שובתי הנזכר בתלמוד, ולימים היישוב הערבי כפר סבת שהיה ממזרח לשדה אילן (נ"צ 19162388) (אילן 1987: 58, 81). ח'טיב מקבל השערתו של דיו-ומוסיף לה את הצעתו: לדעתו המלים פדרמ. סעת. פירושו בערים [של] סעד; המלים בגרנת. חפשת. סעת. פירושו בגרנות החצובות [של] סעד; סעת אולי היא ח'רבת א-סעד (חורבת אסעד), ממזרח לצומת עילבון (נ"צ 19022485). המלים בבקר ממלאת פירושו במקור [המים של] מימלא. ממלאת ייתכן שהיא ח'רבת מימלא (חורבת ממלח), מדרום-מערב לצומת נחל צלמון-דרום (נ"צ 19172513) (ח'טיב 2005: 13). מקומות אלה נמצאים כולם באזור הגליל התחתון ומכאן שגם אדם הגדולה ואדם הקטנה נמצאות באזור זה. לעומתם אמיר אינו מוצא בכתובת הנ"ל שמות של יישובים והוא מתרגמה כדלקמן: "תתקוף את הערים, תמשול בפרוות. תרדוף בשדות את החוטבות, בגרנות – את המלקטות. תרדוף את השואבות וממלאות (במעיינות)" (אמיר 1987: 81).

איור 13: צילום אוויר של אזור תל אדמי וח'רבת דאמיה (מקור: Google Earth 2015)

נמצאים מקדשים, ארמונות ומצודות ונקראת אקרופוליס.¹⁸ העיר התחוננה היא החלק הנמוך של העיר ובה נמצאים אזורי המגורים, המסחה, בתי המלאכה, דירים ורפתות, ואף היא מוקפת בדרך כלל בחומה בצורה.¹⁹ על פי הסבר זה העיר אדם הגדולה היתה העיר התחוננה (והכוונה לח'רבת דאמיה) והעיר אדם הקטנה היתה העיר העליונה (והכוונה לתל אדמי).

ח'רבת דאמיה (חורבת דמין) (נ"צ 19382394) נמצאת בגובה פני הים והיא אחת החורבות הגדולות באזור בקעת יבנאל (80 דונם). בסקר שנערך במקום נלקטו חרסים מהתקופות הכנענית הקדומה והתיכונה ומתקופות הברזל, הרומית-ביזנטית וימי הביניים. החורבה בנויה במספר מפלסים היורדים ממערב למזרח. אמת מים מהמעין עין אדמי מוליכה אל בריכה עתיקה הנמצאת בקצה המזרחי של החורבה (אילן 1987: 82). בתלמוד הירושלמי (סדר מועד, מסכת מגילה, פרק א, הלכה א, דף א, טור א) מובאים זיהויים ליישובים שונים באזור מתקופת המקרא, והזיהוי לאדמי המקראית הוא עם דמין שהתקיימה בתקופת התלמוד. הזיהוי המקובל לדמין הוא ח'רבת דאמיה, אך קיומו של אתר מהתקופה התלמודית על תל אדמי מעלה, לדעת אילן, את האפשרות שבאותה תקופה נקרא תל אדמי בשם דמין ולח'רבת דאמיה היה שם אחר (אילן 1987: 82). סאריסאלו²⁰ זיהה את אדמי הנקב עם ח'רבת דאמיה החולשת על המעבר החשוב של ואדי אל-מעלקה²¹ העמוק, שנאה לו השם נקב (אנציקלופדיה מקראית 1950: 112). משמעות המילה 'נקב' היא מעלה הרים. כך הוא המושג גם בפי הבדווים המכנים מעלה הרים במילה 'נקב' (זיו 1991: 131). ד-יו מחזק את הזיהוי

18 המונח היווני אקרופוליס משמש היום לתיאור גבעה כזו בעיר עתיקה מכל תקופה ולאו דווקא מתקופת יוון העתיקה.

19 דוגמאות לעיר עליונה ותחוננה בארץ ישראל: ירושלים (הר הבית ועיר דוד), ערד (תל המצודות והעיר התחתית), חצור (העיר העליונה המשתרעת על פני 120 דונם והעיר התחוננה המשתרעת על פני 700 דונם), תל אבל בית מעכה (העיר העליונה המשתרעת על פני 12 דונם והעיר התחוננה המשתרעת על פני 78 דונם), ועוד.

20 סאריסאלו (Saarisalo) היה ארכאולוג פיני שביקר בארץ ישראל וחקר את הגבול שהיה בין שבטי יששכר ונפתלי, ובשנת 1927 הוציא בהלסינקי ספר בשם זה.

21 נקרא כיום נחל אדמי. נקרא בעבר גם ואדי דאמיה. השם מעלקה פירושו 'התלויה' וזאת על שם מצוקי הסלע התלולים מעל.

של סאריסאלו בהביאו מדברי יאקות המכנה את ואדי אל-מעלקה בשם עקבה, שפירושה מעבר בהרים (אנציקלופדיה מקראית 1950: 112). ואכן סמוך לח'רבת דאמיה, לתל אדמי ולנחל אדמי ומדרום להם נמצא מעלה ההרים דרכו עוברת 'דרך החוראן' (איור 10). ייתכן שהתוספת 'הנקב' באה להבדיל את שם היישוב אדמי מיישוב אחר בעל אותו שם (למשל אדם העיר שעל הירדן).

איור 14: מבט מזרחה מתל אדמי (בתחתית התמונה) אל ח'רבת דאמיה (במרכז התמונה) ובקעת יבנאל (בחלק העליון של התמונה) (צילום: בארי תורג'מן, דצמבר 2015)

תל אדמי (בערבית נקרא המקום א-תל) נמצא ממערב לח'רבת דאמיה, במרחק 500 מ' ממנה ומתנשא מעליה לגובה 166 מ' (איורים 10, 13, 14). ממנו תצפית מלאה על בקעת יבנאל ועל

סביבותיה. שטח התל 30 דונם והוא נמצא בקצה שלוחה. בחלק המערבי של האתר ישנם חפיר וסוללה שזמנה, ככל הנראה, תקופת הברזל II, שהיא תקופת היישוב העיקרית במקום. באתר נמצאו חרסים מתקופות הברונזה, הברזל (75%), הפרסית (10%) והביזנטית (5%). אין באתר מקור מים (גל 1990: 54). בסקר שנערך במקום בידי צבי אילן הובחן בחומה גדולה המקיפה את התל, ושרדה בייחוד בצפון-מזרח, שם אותר כנראה כבש ומקום השעה. ממזרח לחומה היה כנראה חפיה כן אותרו מבני היישוב הביזנטי שהיה במקום (אילן 1987: 82). דיוו תיאר היטב את התל, ציין שיש בו שרידים מתקופת הברונזה והברזל, הוא מוקף חומה ויש בו מבנים ביזנטיים ובריכה גדולה. דיוו שער שכאן שכנה אדמי הנקב והוא אף מדגיש שזהו אקרופוליס קטן הניכר לעין. לדעתו 'אדמי הנקב' הוא שם אחד לשני יישובים (ח'רבת דאמיה ותל אדמי) ששכנו על שלוחת הרים במקום מפגשם של ואדי שבִּיבָה²² וואדי מעִלְקָה [נחל אדמי] (איור 9), ויש לקרוא את שמם 'אֲדָמִי הנקב' והם אדם הגדולה ואדם הקטנה הנזכרות בעלילות כרת (דיוו 1965: 23). דיוו שער שעיר זו היא אתימם, מס' 36 ברשימת הערים של תחותימס השלישי, ואדמם הנזכרת בפפירוס אנאסטאזי א וברשימת שישק (מס' 98)²³ (פרס תשי"א: 9).

דיוו העלה השערה נוספת, שלא אומצה בידי חוקרים אחרים: מדרום לח'רבת דאמיה, על שפתו הדרומית של ואדי מעִלְקָה [נחל אדמי], נמצא שטח חורבות בגודל 300x100 מ', שהתושבים קוראים לו דאמיה, בדיוק כשם שהם קוראים לח'רבה שמצפון לוואדי. החרסים בשתי הדאמיות זהים ודיוו סבור כי שתיהן אינן אלא אֲדָמִי הנקב, ומכאן צורת הרבים של השם הגאוגרפי הזה. הנקב [מעבר ההרים] הוא ואדי מעלקה, ושני היישובים האלה הגנו על הכניסה אליו. דיוו מציע לראות בהם את אדם רבת ואדם תררת, הנזכרות בעלילות כרת שבכתבי אוגרית. לפי כתבים אלה שכנו שתי הערים

22 נקרא כיום נחל שובב. הינו חלקו העליון של נחל יבנאל. נקרא כך בעקבות צליל שמו הערבי, שפירושו חליל קנים קטן.

23 מסעו של פרעה שישק הראשון לארץ ישראל נערך בשנה החמישית לרבעם מלך יהודה (שנת 826 לפסה"נ). כתובת הירוגליפית של שישק המביאה את רשימת המקומות שנכבשו בידי המצרים חקוקה בכניסה הדרומית למקדש אמון בכרנך שבמצרים. השם אדמם אינו מופיע ברשימת השמות של צפון ארץ ישראל, אלא ברשימת השמות בדרום הארץ (מור 1980: 243), כך שנראה כי המדובר שם בעיר אחרת ולא בזו שבה אנו דנים.

זו בצד זו ומלך אחד מלך על שתיהן. חורבות דאמיה נמצאות בנקודה אסטרטגית של דרך המלך העוברת מן החוראן לעכו, ומשם לפיניקיה (די-ווי 1965: 23-24).

סיכום

אשרפאני מציין שדאמא וא-סאפריה הם כפרים בבקעת יבנאל בצד ההר מזרחית לכפר כנא. תיאור גאוגרפי זה מתאים לח'רבת דאמיה ולתל אדמי.

סאלח עקל ח'טיב מציג לזהות את א-סאפריה בתל אדמי. הוא מבסס את הצעתו על המילה הערבית 'סאפרה' שפירושה הוא גלוי פנים, נראית בעליל, ברורה. ואכן תל אדמי הוא גלוי פנים, ניבט על סביבתו ונראה בעליל מכל המרחבים הסובבים אותו.

זאת ועוד: אשרפאני מתייחס אל שני השיח'ים שהנהיגו את דאמא וא-סאפריה כאל צמד ואף הכפרים האלה מוזכרים כצמד. הדבר מלמד ששני היישובים צריכים להיות קרובים זה לזה. כפר דאמא מאותר בח'רבת דאמיה; תל אדמי נמצא בקרבתה ומתנשא מעליה. בהיות שני האתרים סמוכים זה לזה, מציג ח'טיב לזהות את א-סאפריה בתל אדמי.

הצעה זו דומה להצעתו של די-ווי לקרוא שם אחד 'אָדְמִי הַנֶּקֶב' לשני היישובים ח'רבת דאמיה ותל אדמי, ולראות בו משמר את השמות העתיקים המצריים 'אתימם' ו'אדמים', והשמות הפיניקיים 'אָדִם הגדולה' ו'אָדִם הקטנה'. המילה 'הנקב' נוספה לשם היישוב בשל היותו שוכן על שלוחה הררית בסמוך ומצפון למעלה ההרים 'דרך החוראן', וזאת כדי להבדילו מיישוב אחר בעל אותו שם. ניתן להסביר שמקור השם הכפול 'אָדִם הגדולה' ו'אָדִם הקטנה' מצביע על עיר המחולקת לעיר עליונה ולעיר תחתונה. על פי הסבר זה העיר אָדִם הגדולה היתה העיר התחתונה (ח'רבת דאמיה) והעיר אָדִם הקטנה היתה העיר העליונה (תל אדמי).

שם חלקת הקרקע Suffeiriya ייתכן ומשמר את שם הכפר א-סאפריה שהיה בעלי חלקת הקרקע בעבר ושכן לא הרחק מכאן (תל אדמי נמצא במרחק 1,600 מ' מחלקת הקרקע בה מדובר). אבל אם החלקה נקראת על שם החרציות הגדלות בה תתבטל תקפותה של הנחה זו. אך אליה וקוץ בה: לפי אשרפאני א-סאפריה היתה יישוב דרוזי בתקופת הפצת הדת הדרוזית בראשית המאה ה-11 לסה"נ. אך בתל אדמי לא נמצאו ממצאים מימי הביניים, שיאששו קיומו של יישוב על התל בתקופה זו. אמנם "לא מצאתי אינו ראיה", אך היעדר ממצא ארכאולוגי שיתמוך בהשערה שא-סאפריה שכנה בתל אדמי פוגם בחוזקן של ההנחות שהוצגו לעיל. עד כה נערכו בתל אדמי סקרים בלבד. ייתכן וחפירה ארכאולוגית בתל זה תחשוף ממצאים חדשים שאולי יוכלו לאשש את ההשערה שא-סאפריה שכנה בתל אדמי.

תודות

תודתי לסאלח עקל ח'טיב, מכפר מע'א, על ששיתף אותי בהצעתו לראות בתל אדמי את מקומה של א-סאפריה, ועל שקרא את כתב היד והעיר הערות חשובות. רב תודות ליוסי בוכמן משדה אילן, למודי הוכמן מיבנאל ולבארי תורג'מן ממולדת על סיועם בביצוע סיורי השטח באזור המחקר. חן-חן לפרופ' נחם אילן, ראש ביה"ס ללימודי יהדות בקריה האקדמית אונו – קמפוס ירושלים, שקרא את כתב היד והעיר הערות מועילות.

מקורות

- אביבי, ש' 2007. יישובי הדרוזים בארץ-ישראל ותהליך התיישבותם בין המאה ה-11 והמאה ה-16. *אופקים בגאוגרפיה*, 69-68, 93-74.
- אהרוני, י' 1962. *ארץ ישראל בתקופת המקרא*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- אטלס ישראל. תשט"ז. גיאומורפולוגיה II/3 – חבלים גיאוגרפיים אופייניים (א) מפה ה. ירושלים: מחלקת המדידות, משרד העבודה, מוסד ביאליק, הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- אילן, צ' 1987. *בתי כנסת בגליל ובגולן*. ירושלים: אריאל (חוברת מס' 52).
- אל-אשרפאני, מ' 1659. *עמדת אל-עארפין*. כתב יד (בערבית).
- אלון, ע' (עורך). 1983. *החי והצומח של ארץ ישראל*. כרך 11, תל אביב: משרד הביטחון והחברה להגנת הטבע.
- אליצור, י' תשע"ב. *שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית ויד יצחק בן צבי.
- אמיר, ד' 1987. *אליים וגיבורים – עלילות כנעניות שנמצאו באוגרית*. קיבוץ דן: בית אוסישקין, מכון אזורי לטבע והיסטוריה.
- אנציקלופדיה מקראית. 1950. ירושלים: מוסד ביאליק
- אע'באריה, ע' 2011. *זוכרות את כפר סבת*. תל אביב: עמותת זוכרות.
- בן-אריה, י' 1970. *ארץ ישראל במאה ה"ט – גילויה מחדש*. ירושלים: כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- גל, צ' 1990. *הגליל התחתון – גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא*. הוצאת הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- דיון, ר' 1965. *אֶדְמִי הַנְּקָב*, בתוך: ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, קובץ שני, 23-24.
- זיו, י' 1991. *ילקוט גב – עיונים בדיעת הארץ*. ירושלים: מקסוול-מקמילן-כתר.
- ח'טיב, ס' 2005. *היסטוריה דרוזית, לפני אלף שנים, בבקעת יבנאל*. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט/מינהל חברה ונוער.
- יערי, א' 1996. *מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים*. תל אביב: מודן.
- מזר, ב' 1980. *כנען וישראל – מחקרים היסטוריים*. מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- עזאם, פ' 2011. *עמדת אל-עארפין ללשוח' מחמד עבד אל-מאלכ אל-אשרפאני*. מכתבת כל שי (בערבית).
- פלאח, ס' 2000. *הדרוזים במזרח התיכון*. תל-אביב: משרד הביטחון.

פלכסר, ע' תשנ"ב. גיאולוגיה יסודות ותהליכים. ירושלים: אקדמון.

פרס, י' תשי"א. ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית. כרך ראשון. ירושלים: ראובן מס.

רין, צ' 1968. עלילות האלים. ירושלים: החברה לחקר המקרא בישראל.

Hutteroth, W. D. and K. Abdulfattah. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and southern Syria in the late 16th century*. Erlangen.

Jardine, R. F., and B. A. McArthur Davies. 1948. *A Gazetteer of the Place Names which appear in the small-scale maps of Palestine and Trans-Jordan*. The Departments of Lands and Surveys in the Government of Palestine.

Rohricht, R. 1893. *Regista Regni Hierosolymitani (1097-1291)*. Oeniponti: Libreria Academica Wagneriana.

ריאיונות

סאלח עקל ח'טיב, כפר מע'אר, 2015.